PRAVACANA: The Journal of Bhiksu University of Sri Lanka, Vol. 17-Iss.I, June 2026, 117-132.
DOI: https://doi.org/10.4038/p.v17i1.89

ථෙරවාද භවාංග චිත්ත සංකල්පය

[Theravāda concept of "*Bhavanga Citta*"]

Karapikkada Sobhitha[1]

Abstract

Within the Theravāda philosophical tradition, the concept of bhavaṅga citta has emerged as a significant doctrinal development that received extensive attention in later scholastic discussions. Although explicit references to bhavaṅga citta are not found in early Buddhist teachings, its conceptual foundations can be identified in implicit forms within the Sutta literature. Building upon these foundations, the notion was systematically elaborated in later Abhidhamma studies, commentarial literature (*Aṭṭhakathā*), and post-canonical texts such as the Milinda Pañha and the *Nettippakaraṇa*. The concept of bhavaṅga is understood as a series of mental factors that sustain the continuity of existence (*saṃsāra*). In later interpretations, these processes are further refined and explained as bhavaṅga *viññāṇa* (life-continuum consciousness). This doctrinal development appears to address a fundamental philosophical question that remained less explicitly articulated in early Buddhism namely, how the continuity of existence and the transition within the cycle of becoming are maintained without a permanent self. Accordingly, this study investigates the origin, development, and doctrinal interpretations of the concept of *bhavaṅga citta* based on primary textual sources. Employing a comparative and analytical methodology, the research examines its evolution across different layers of *Theravāda* literature. The study aims to contribute to a deeper understanding of the relationship between early Buddhist thought and later *Abhidhamma* philosophy, particularly in explaining the continuity of existence within the framework of non-self (*anattā*).

Keywords: *Bhavaṅga Citta*, *Theravāda* Buddhism, Abhidhamma Philosophy, Continuity of Existence (*Saṃsāra*), Non-self (*Anattā*)

1. Senior Lecturer, Department of Buddhist and Pali Studies, Bhiksu University of Sri Lanka.
E-mail:karapikkadasobitha@gmail.com https://orcid.org/0000-0001-5314-8509

Received: 10 February. 2026, Accepted revised version: 20 May 2026.
This work is licensed under a Creative Commons Attribution-Share A like 4.0 International License.

හැඳින්වීම

ථෙරවාද සම්ප්‍රදායානුගත දාර්ශනික චින්තන අතර පශ්චාත්කාලීන ව ඉතා දීර්ඝ වශයෙන් සාකච්ඡාවට භාජනය වූ සිද්ධාන්ත ලෙස ''භවංග චිත්තය'' පිළිබඳ ආකල්පය දැක් වේ. ආදි බුදුසමයයේ "භවංග චිත්ත" පිළිබඳ ඍජු දේශනාවක් දක්නට නොලැබෙන අතර, එහි ඡායාමාත්‍ර වශයෙන් ඇති දේශනා රැගෙන මෙම සංකල්පය පශ්චාත්කාලීන නිකායාන්තර බුදුසමයේ විශේෂයෙන් ආභිධම්මික අධ්‍යයනයේත්, අට්ඨකථා සාහිත්‍යයේත් සාකච්ඡාවට භාජනය වී ඇත. බොහෝ උගතුන්ගේ මතයට අනුව මේ පිළිබඳ පළමුව සාකච්ඡා වී ඇත්තේ අභිධර්ම පිටකයට අයත් පට්ඨානප්පකරණයේ ය. " පච්ඡිමානං පච්ඡිමානං විපාකබ්‍යාකතානං කිරියාබ්‍යාකතානං ඛන්ධානං උපනිස්සය පච්චයෙන පච්චයො භවංගං ආවජ්ජනාය කිරියං වුට්ඨානස්ස අරහතො අනුලොමං ඵලසමාපත්තියා" (පට්ඨානප්පකරණ පාළි I, පි. 118.) එහි දැක්වෙන ''භවංග ආවජ්ජනාය'' යන්නෙන් ප්‍රකෘති සිත, නොකිළිටි සිත යන අරුත් දක්වා ඇත. එසේ ම එය අශෛක්ෂ්‍ය වූ ඉන්ද්‍රිය සංස්ඛාරයන්ගෙන් ද "අසේඛාති පංචින්ද්‍රියානි සංඛාර පරියාපන්නානි යෙ සංඛතා නො ච භවංගා" (නෙත්තිප්පකරණපාළි, පි. 96). ශෛක්ෂ්‍ය වූ විජ්ජා සංඛාරයන්ගෙන් ද, "සායෙව විජ්ජා සංඛාර පරියාපන්නානි යෙ සංඛතා නො ච භවංගං" (නෙත්තිප්පකරණ පාළි, පි. 96). කුසල අකුසල ධර්මයන්ගෙන් ද වෙනස් වූවක් ලෙස දක්වා ඇත. එය සාස්‍රව හා අනාස්‍රවයන් ඉක්ම වූ ප්‍රකෘති ප්‍රවෘත්ති නොකිළිටි ප්‍රභාස්වර තත්‍වයක් ලෙස මෙහි තව දුරටත් විස්තර කොට ඇත. මීට අමතර ව පශ්චාත් පේටක ග්‍රන්ථයක් ලෙස මිලින්ද පඤ්හයේ මෙම භවංග චිත්ත සංකල්පය පිළිබඳ සාකච්ඡා වී ඇති අයුරු දැකගත හැකි වේ. එහි අද්ධාන වග්ගයට අයත් ප්‍රථම ප්‍රශ්නයේ දී යමෙක් මෙලොවින් චුත ව උපදින විට ඔහු මෙම පුද්ගලයා ම ද නොඑසේ නම් වෙන අයෙකු ද යන කරුණ මිළිඳු රජු විමසා ඇත. එකී ප්‍රශ්නය විමසීමේ කෙළවර දී නාගසේන හිමියෝ ''එව මෙව මහාරාජ ධම්ම සන්තති සන්දහති'' (මිලින්ද පඤ්හ, ආනන්ද මෛත්‍රී සංස්කරණය, 36 පිට.) යනුවෙන් ගලා යන ධර්ම පහුරක් පිළිබඳ සඳහන් කොට ඇතත් එය භවාංග සංකල්පයට සම්බන්ධකොට විස්තර කිරීමක් සිදුකොට නොමැත. එහෙත් මෙහි විග්‍රහ වන්නා වූ නින්ද හා නිදාගත් තැනැත්තාගේ අවස්ථාවන්හි එන තුන්වන අවස්ථාව ලෙස දක්වා ඇත්තේ සිත භවංග ගත වීම යි. එසේ ම වනගත වූ යෝගියෙකු මුලින් ම වනයේ කුතුහලය උපදවන ශබ්ද ඇති අවස්ථාවේ සියුම් වූ අර්ථ විමසන අතර, එයින් පසු ව සිත සමාධිගත කරගනු ලබයි (මිලින්ද පඤ්හ, ආනන්ද මෛත්‍රී සංස්කරණය, 261-262 පිටු). එසේ සමාධිගත වූ චිත්තය තුන්වන අවස්ථාවේ දී ගැඹුරට සමාධිගත කරවනු ලබන අතර, එය භවංග චිත්තයේ අවස්ථාවක් ලෙස දක්වා ඇත. එසේ ම පශ්චාත් පේටක ග්‍රන්ථයක් ලෙස දක්වන නෙත්තිප්පකරණයෙහි ද ''භවංග'' යන වචනය අවස්ථා කීපයක යොදා ගන්නා අයුරු දැකගත හැකි වේ. "ඔදහනකාරකො උපායාසො, සො භවස්සපදට්ඨානං ඉමාපි භවඞ්ගානි සදා සමග්ගානි නිබ්බත්තාති භවන්තිසො භවො තං සංසාරස්ස පදට්ඨානං." (නෙත්තිප්පකරණ, පි. 48).

එහි දැක්වෙන උපායාසය අභ්‍යන්තරය දවන ගුණයක් ලෙස හඳුන්වා ඇති අතර එය භවයට හේතුභූත කාරණයක් වශයෙන් ද හඳුන්වා තිබේ. මෙසේ භවයට අංග වූ කරුණුවලින් සංසාරය සිදුවන අතර, එකී අංගයෝම ''භවංග'' ලෙස දක්වයි. එනම් උපායාසාදියයි. ඒවා සියල්ල මානසික අංගයන් වන අතර, භවාංග විඤ්ඤාණය ලෙස පශ්චාත්කාලීන ව විග්‍රහ වන්නේ ද මෙකී සාධකයෝ ම ය. මේ පිළිබඳ මූලාශ්‍රය පදනම් ව සිදු කෙරෙන ශාස්ත්‍රීය අධ්‍යයනයක් මෙහි දී සිදු කෙරෙයි.

පර්යේෂණ ගැටලුව

ථෙරවාදී බුදුසමයේ ආදි සූත්‍ර සාහිත්‍යයේ "භවංග චිත්තය" පිළිබඳ ඍජු විවරණයක් නොපවතින අතර, පශ්චාත්කාලීන ආභිධම්මික හා අට්ඨකථා සාහිත්‍යයේ එය විස්තීර්ණ ලෙස සංවර්ධනය කර ඇති බැවින්, මෙම සංකල්පය කෙසේ උත්පන්න වී කෙසේ විකාශනය වී ඇති ද? යන්නත්, සත්ත්වයාගේ භවගාමිත්වය පැහැදිලි කිරීම සඳහා එය කවර ආකාරයෙන් දාර්ශනික විසඳුමක් ලෙස භාවිතයට ගෙන තිබේ ද ? යන්නත් මෙහි පර්යේෂණ ගැටලු වේ.

පර්යේෂණ අරමුණු

මූලික අරමුණ

- "භවංග චිත්තය" යන සංකල්පයේ උත්පත්තිය, විකාශනය සහ එය සත්ත්ව භවගාමීත්වය පැහැදිලි කිරීම සඳහා භාවිත වන ආකාරය විමර්ශනය කිරීම

උප අරමුණු

- ආදි බුදුසමයේ සූත්‍ර සාහිත්‍යයේ භවංග සංකල්පයට සම්බන්ධ ඡායාමාත්‍ර අදහස් හඳුනාගැනීම
- ආභිධම්මික ග්‍රන්ථ හා අට්ඨකථා සාහිත්‍යය තුළ "භවංග චිත්තය" සංකල්පය විකාශනය වූ ආකාරය විග්‍රහ කිරීම
- මිළින්ද පඤ්හය සහ නෙත්තිප්ප්‍රකරණය වැනි පශ්චාත් පේටක මූලාශ්‍රයවල භවංග සංකල්පය ප්‍රතිපාදනය වන ආකාරය විමර්ශනය කිරීම
- "භවංග" සංකල්පය සත්ත්වයාගේ සංසාරිකත්වය පැහැදිලි කිරීම සඳහා භාවිත වන දාර්ශනික භූමිකාව විශ්ලේෂණය කිරීම
- ආදි බුදුසමය හා පශ්චාත්කාලීන ආභිධම්මික චින්තනය අතර සම්බන්ධතාවය "භවංග චිත්තය" සංකල්පය මගින් පැහැදිලි කිරීම.

පර්යේෂණ ක්‍රමවේදය (Methodology)

මෙම අධ්‍යයනය ගුණාත්මක පර්යේෂණ ක්‍රමවේදය මත පදනම් වූවකි. එහි දී 'පුස්තකාල ග්‍රන්ථ පර්යේෂණ ක්‍රමවේදය' මූලික ව මෙම පර්යේෂණය සිදුකරන බැවින් ප්‍රාථමික මූලාශ්‍රය, ද්විතීයික මූලාශ්‍රය පරිශීලනය, අන්තර්ජාල භාවිතය හා මානව සම්පත් භාවිතාව මඟින් අධ්‍යයන කොට, ඒවායේ දත්ත එක්රැස් කිරීම, විශ්ලේෂණය කිරීම, විග්‍රහ කිරීමෙන් පර්යේෂණයේ නිගමනය කරා යොමු වීම මෙහි පර්යේෂණ ක්‍රමවේදය යි.

සාකච්ඡාව

භවංග චිත්තය පිළිබඳ පශ්චාත්කාලීන නෛයායාචාරීන් වහන්සේලා පුළුල් ලෙස විග්‍රහයන් සිදු කිරීමට හේතු භූත වූ ප්‍රධාන සාධකය වන්නේ ආදි බුදුසමයෙන් ඍජු ලෙස විවරණය නොවූ සත්‍වයාගේ භවගාමී ත්‍වය කවර ආකාරයෙන් සිදුවන්නේ ද යන පුළුල් වූ පැනයට පිළිතුරක් ලබා දීම යි. භවගාමීත්‍වය පිළිගන්නා වූ බුදුසමයේ මරණින් මතු භවය තුළ එක ම පුද්ගලයෙක් හෝ එක ම ධාරාවක් ගමන් කරනු ලබන්නේ ද? එසේ නොමැතිනම් එහි අනෙකක් හෝ අනෙකකු ගමන් කරන්නේ ද යන්න බුදුන් දවස පවා නොයෙක් පුද්ගලයන් විෂයෙහි පැන නැඟුණු ගැටලුවකි. ම.නි. මහාතණ්හාසංඛය සූත්‍රයේ දැක්වෙන සාති භික්ෂූන් වහන්සේ මෙම ගැටලුවෙන් යුක්ත වූ අයෙක් ලෙස දැක්වෙන අතර, උන් වහන්සේ දැරූ සංසාරගත භාවය බුදුරජාණන් වහන්සේ විසින් නින්දා සහගත ව ප්‍රතික්ෂේප කොට ඇත. "නනුමයා මොඝපුරිස අනෙක පරියායෙන පටිච්චසමුප්පන්නං විඤ්ඤාණං වුත්තං අඤ්ඤත්‍ර පච්චයා නත්‍ථි විඤ්ඤාණස්ස සම්භවො." (ම.නි., මහාතණ්හාසංඛය සුත්ත, බු.ජ.මු., පි. 606.)

එහි දී බුදුරජාණන් වහන්සේ දක්වන පටිච්චසමුප්පාදගත විඤ්ඤාණමය වූ භවගාමිත්‍වය පශ්චාත්කාලීන ථෙරවාද අට්ඨකථාචාරීන් මෙම භවංග චිත්ත සංකල්පයෙන් විග්‍රහ කිරීමට යොමුවන්නට ඇතැයි සිතිය හැකි ය.

මෙහි දී ආචාර්ය බුද්ධඝෝෂ පාදයන් විසින් රචිත විසුද්ධිමාර්ගයේ උක්ත කාරණය විෂයෙහි පුළුල් වූ විග්‍රහයක් දක්නට ඇත. පළමු අටුවා ග්‍රන්ථය වශයෙන් සැලකෙන විසුද්ධි මාර්ගය ත්‍රිපිටකය ම අලළා විස්තරාර්ථ සපයන ලද බව ප්‍රකට ය. මිළින්ද ප්‍රශ්නයෙන් පසු ව භවංග චිත්ත සංකල්පය පුද්ගලයාගේ භවගාමී ජීවිතය හා සම්බන්ධ කොට විවරණය කිරීමට ගත් පළමු උත්සාහය විසුද්ධි මාර්ගයෙන් හඳුනාගත හැකි අතර, එය තවත් බොහෝ ගැටලුවලට විසඳුමක් බව පෙනී යයි. මෙතෙක් පැවති ''භවඞ්ග'' යන වචනය ''භවඞ්ග විඤ්ඤාණය, භවඞ්ගසොතය'' වැනි වචනවලට නඟමින් ගැඹුරු විග්‍රහයක් සඳහා අවැසි පදනම විසුද්ධිමාර්ගය සපයා ඇත. එහිලා භවගාමී පුද්ගලයාගේ අවිච්ඡින්න ජීවන ප්‍රවාහය තහවුරු කිරීම සඳහා විසුද්ධිමාර්ගයේ භාවිත කොට ඇති න්‍යායන් විමසා බැලීම වැදගත්වන අතර, එය පශ්චාත්කාලීන ව රචනාවන අභිධර්ම අටුවා, ටීකා ග්‍රන්ථාදියට ද ඡායාමාත්‍රයක් වී ඇති බව දැක්විය හැකි ය.

විසුද්ධිමග්ගය මෙන් ම පශ්චාත්කාලීන ආභිධම්මික ග්‍රන්ථවලට අනුව, මූලික ව ම පුද්ගල චිත්ත හෙවත් සිත් අසූනවයක් (89) හෝ එක්සිය විසි එකක් (121) දක්වා ඇත. එසේම සත්‍වයන් උපදින භූමි වශයෙන්, මෙම සිත් කොටස් හතරකට බෙදේ. එනම්, පසිඳුරන් හා සම්බන්ධ වූ කාමාවචර සිත් පනස් හතරකි. (මනුෂ්‍ය, ප්‍රේත, නරක, අසුර, දේව) දෙවැන්න නම්, රූපාවචර සිත් පහළොව (15) සහ අරූපාවචර සිත් දොළස (12) අයත්වන බ්‍රහ්මයන් සඳහා පහළවන සිත් ය. සිව්වැන්න නම්, ලෝකය ඉක්මවා ගිය ලෝකුත්තර නමින් හැඳින්වෙන සිත් අට යි. මේවා නිවනට අරමුණු වේ. සෝවාන්, සකෘදාගාමී, අනාගාමී සහ අරිහත් යන මාර්ගඵල හා මෙම සිත් සම්බන්ධ වී තිබේ. මෙම සිත් විවිධ කොටස්වලට බෙදී යන්නේ ඒවායෙහි ක්‍රියාකාරීත්‍වය අනුව ය. ඒ අනුව කුසල, අකුසල, විපාක වශයෙන් ප්‍රධාන වර්ග කිරීම් තුනක් මෙහි දක්නට ඇත. ඒවා අතුරින් ද, සමහරක් සහේතුක හා අහේතුක වේ. මේ සියලු සිත් අතුරින් තිස්හයක් (36) විපාක සිත් ගණයට වැටේ. විපාක යනුවෙන් අදහස් කරන්නේ පෙර කරන ලද කර්මයන්ට අනුව පහළ වන කුසල හෝ අකුසල සිත්වලට සම්බන්ධ වූ විපාකය යි. මෙම සිත් අතුරින් දහනවයකට භවඞ්ග කෘත්‍ය සිදුකළ හැකි බව අභිධර්මය දක්වයි. the bhavanga-citta is same type of citta as patisandhicitta. There are nineteen types of patisandhi-citta and thus there are nineteen types of patisandhi-citta. (Gorkom, Nina van, Abhidhamma in Daily Life.117 pg.) ඒවා නැවත බෙදිය හැකි ය. එනම්,

අකුසල විපාක සන්තීරණ සිත්	01
කුසල විපාක සන්තීරණ සිත	01
සහේතුක කාම විපාක සිත්	08
රූප විපාක සිත්	05
අරූප විපාක සිත්	04

යන විපාක සිත් දහනවය (19) යි. මේවා කර්ම, කර්ම නිමිති, යන ධර්මයන්ගෙන් එකක් අරමුණු වී විපාක වශයෙන් ප්‍රතිසන්‍ධිය ඇතිවන බව පෙන්වා දී තිබේ. "කථං? යදාහි අට්ඨන්නං කාමාවචරකුසලානං ආනුභාවෙන දෙවමනුස්සෙසු සත්තා නිබ්බත්තන්ති, තදා නෙසං මරණකාලෙ පච්චුපට්ඨිතං කම්මං කම්මනිමිත්තං ගතිනිමිත්තානං අඤ්ඤතරං ආරම්මණං කත්‍වා.." (වි.ම. ඛන්‍ධ නිද්දේසය, පි. 566.) මේ දහනවයක් වූ විපාක විඥානයන්ගේ ප්‍රතිසන්‍ධි කෘත්‍ය

හෙවත් භවඞ්ග චිත්තයේ ක්‍රියාකාරීත්‍වයෙන් සත්‍වයකුගේ ප්‍රතිසන්ධිය පවතින බව විසුද්ධිමග්ගය දක්වයි. "එවං තාවෙත්‍ථ එකූනවීස්තියා විපාකවිඤ්ඤාණානං පටිසන්ධිවසෙන පවත්ති වෙදිතබ්බා." (වි.ම. ඛන්ධ නිද්දේසය, පි. 548). ප්‍රතිසන්ධිය යනු ''අතීත භවයෙන් අනික් භවය නැවත නැවත ගැළපීම් කරණය සිදුකරන්නා වූ සාධකය යි. හෙයින් ම මෙම චිත්තය ප්‍රතිසන්ධි චිත්ත නම් වේ'' (අභි. තා. පි. 121).

එම ප්‍රතිසන්ධි විඤ්ඤාණය මව් කුසක හටගනු ලබන්නේ ඉහත කී කර්ම, කර්ම නිමිති හෝ ගතිනිමිති අවස්ථාවකට අනුව බව පෙන්වා දී තිබේ. මෙහි ලා වැදගත් කාරණාව වන්නේ එලෙස ප්‍රතිසන්ධි දුන් විඤ්ඤාණයෙන් නිපද වූ යම් සිතක් වේ ද?, එම සිත ලුහු බඳිමින් එම විපාක විඥානය ම, ප්‍රතිසන්ධිය ලබා දුන් අරමුණ අනුවම භවඞ්ග සිත නමින් පවතින බව සඳහන් කිරීම යි. එතැන් පටන් සිහින නොදකින මෙන් ම භවඞ්ගයට බාධා නොකරමින් සිත පවතින සෑම මොහොතක ම භවඞ්ගය නදී සෝතයක් මෙන් අඛණ්ඩ ව පවතින බව පෙන්වා දී තිබේ. "පටිසන්ධිවිඤ්ඤාණෙ පන නිරුද්ධෙ තං තං පටිසන්ධිවිඤ්ඤාණමනුබන්ධමානං තස්ස තස්සෙව කම්මස්ස විපාකභූතං තස්මිඤ්ච ආරම්මණෙ තාදිසමෙව භවඞ්ගවිඤ්ඤාණං නාම පවත්තති. පුනපි තාදිසන්ති එවං අසති සන්තානවිනිවත්තකෙ අඤ්ඤස්මිං චිත්තුප්පාදෙ නදීසොතං විය සුපිනං අපස්සතො නිද්දොක්කමනකාලාදිසු අපරිමාණසඞ්ඛ්‍යම්පි පවත්තතියෙවාති එවං තෙසඤ්ඤෙව විඤ්ඤාණානං භවඞ්ග වසෙනාපි පවත්ති වේදිතබ්බා" (වි.ම. ඛන්ධ නිද්දේසය, පි. 566).

මෙයට අර්ථකථනයක් සපයන විසුද්ධිමග්ග ටීකාව ''උප්පත්තිභවස්ස අඞ්ගභාවේන පවත්තතො ''භවඞ්ගන්ති'' වුච්චති'' උප්පත්ති භවයාගේ නොසිඳී පැවැත්මට අඞ්ග වශයෙන් පවතින බැවින් භවඞ්ග යනුවෙන් ව්‍යවහාර කරන බව පෙන්වා දී ඇත.

අභිධර්මය දක්වන පරිදි මරණයට පත්වීමට ආසන්න අවස්ථාවේ දී එනම් මරණාසන්න අවස්ථාවේ දී පහළ වන චිත්ත වීථියට පදනම සපයන්නේ ඔහු විසින් කරන ලද කර්මයන් ය. මෙහි දී අවශ්‍යයෙන් ම මතු භවය ඇති කිරීමේ දී ප්‍රතිසන්ධි (භවඞ්ග) චිත්තය මූලික වන අතර, එය කර්මයක විපාකය හා සෘජු ව ම සම්බන්ධ ව පවතී. විසුද්ධිමාර්ගයේ දැක්වෙන පරිදි ගරුක, ආසන්න, ආචින්න සහ කටත්තා යන සතරාකාර කර්මයන් අතුරින් මුලින් ම ප්‍රතිසන්ධිය සඳහා බලපානු ලබන්නේ ගරුක හෙවත් බරින් වැඩිම කර්මය යි. ඒවා කුසල, අකුසල භේදය එහි දී දක්වා ඇත. අකුසල ගරුක කර්ම වශයෙන් ආනන්තරීය පාප කර්ම පෙන්වා දිය හැකි ය. ගරුක කර්මයක් නොවී නම්, ආසන්න හෙවත් සමීපතම කර්මයක් අවසාන චිත්තවීථියට පදනම සපයයි. එසේ නොමැති නම් බහුල වශයෙන් සිදු කරන ලද අවසාන චිත්තවීථියට පදනම සපයයි. එය ද නොමැති නම් බහුල වශයෙන් සිදු කරන ලද "ආචිණ්ණ" හෙවත් බහුල කර්මයක් අවසාන චිත්තවීථියට පදනම් වී උපත සිදු කරයි. එයද නොමැති කල කටත්තා කර්මයක් මුල් වී ප්‍රතිසන්ධිය ලබාදෙන බව පෙන්වා දී ඇත. ගරුක කර්මයේ ඇති බලය පිළිබඳ මෙන් ම කර්මය පුනර්භවය කෙරෙහි එය බලපවත්වන අයුරු අභිධම්මත්‍ථවිභාවිනී ටීකාව උපමා අනුසාරයෙන් අදහස් ඉදිරිපත් කොට ඇත. " එවං තාව විපාකදානකාලවසෙන චතුබ්බිධං දස්සෙත්‍වා ඉදානි විපාකදානපරියායතො, කිච්චතො ච චතුබ්බිධතං දස්සෙතුං ගරුකන්තිආදි වුත්තං තත්‍ථ ගරුකන්ති මහාසාවජ්ජං, මහානුභාවඤ්ච අඤ්ඤෙන කම්මෙන පටිබාහිතුං අසක්කොණෙය්‍යකම්මං බහුලන්ති අභිණ්හසො කතං, එකවාරං කත්වාපි අභිණ්හසමාසෙවිතඤ්ච. ආසන්නන්ති මරණාසන්නකාලෙ අනුස්සරිතං, තදා

කතඤ්ච. කටත්තාකම්මන්ති ගරුකාදිභාවං අසම්පත්තං කතමත්තතොයෙව කම්මන්ති වත්තබ්බකම්මං තත්‍ථ කුසලං වා හොතු අකුසලං වා, ගරුකාරුකෙසු යං ගරුකං මාතුඝාතකාදිකම්මං වා මහග්ගතකම්මං වා, තදෙව පඨමං විපච්චති. තථා බහුලාබහුලෙසු යං බහුලං සුසීල්‍යං දිස්සීල්‍යං වා, තදෙව පඨමං විපච්චති, චිරාසන්නෙසු යං ආසන්නං මරණකාලෙ අනුස්සරිතං, තෙනෙව උප්පජ්ජති. ආන්නකාලෙ කතෙ ච වත්තබ්බමෙව නන්ති. කටත්තා පන කම්මං පුනප්පුනං ලද්ධාසෙවනං පුරිමානං අභාවෙ පටිසන්‍ධිං ආකඩ්ඪති." (අභි. වි. ටී., කඞ්ඛාවිතරණී විසුද්ධිනිද්දෙසවණ්ණනා).

ජීවත්ව සිටි කාලයේ කරන ලද කර්මයක් ම ඒ සඳහා හේතු නොවිය හැකි ය. ඒ සඳහා කල්ප සියදහසකට පෙර භවයකදී කරන කර්මයක්, කර්ම නිමිත්තක් හෝ ගති නිමිත්තක් වශයෙන් ඉස්මතු විය හැකි බව පෙන්වා දී තිබේ. "සඞ්ඛෙපතො පටිසන්ධියා තීණි ආරම්මණානි හොන්ති. කම්මං, කම්මනිමිත්තං, ගතිතිමිත්තන්ති. තත්‍ථ කම්මං නාම ආයුහිතා කුසලාකුසලචෙතනා. කම්මනිමිත්තං නාම යං වත්‍ථුං ආරම්මණං කත්වා කම්මං ආයුහති. තත්‍ථ අතීතෙ කප්පකොටිසතසහස්සමත්‍ථකස්මිම්පි කම්මෙ කතෙ තස්මිං ඛණෙ කම්මං වා කම්මනිමිත්තං වා ආගන්ත්වා උපට්ඨාති" (විභ. අ. ඤාණපදනිද්දේසය, පි. 126). "කර්ම" යනු තමා විසින් සිදුකරන ලද ප්‍රතිසන්‍ධිය දීමට තරම් ප්‍රමාණවත් ජනක කර්මයකි. එසේ නැතහොත් කර්මනිමිත්තක් ඇතිවී ඒ අනුව ප්‍රතිසන්‍ධිය විය හැකි ය. "කර්ම නිමිත්ත" යනු කිසියම් කර්මයක් කිරීමේ දී ඒ සඳහා භාවිත කරන ලද භෞතික උපකරණ හෝ ආධාරක වස්තුවකැ'යි කිව හැකි ය.

එසේ ම "ගති නිමිත්ත" යනු උපදින ස්ථානය, ගතිය මරණයට පෙර දක්නට ලැබීම යි.

"තථා ච මරනත්තානං පන මරණකාලෙ යථාරහං අභිමුඛීභූතං භවන්තරෙ පටිසන්‍ධිජනකං කම්මං වා, තං කම්ම කරණ කාලෙ රූපාදිකම්මපලද්ධබුබ්බමුපකරණ භූතඤ්ච කම්මනිමිත්තං වා, අනන්තරමුප්පජ්ජමානභවෙ උපලභිතබ්බ-මුපභොගභූතඤ්ච ගතිනිමිත්තං වා කම්මබලෙන ඡන්නං ද්වාරානං අඤ්ඤතරස්මිං පච්චුප්ටඨාති, තතො පරං තමෙව තථොපට්ඨිතං ආරම්මණං ආරබ්භ විපච්චමානකම්මානුරූපං පරිසුද්ධං උපක්කිලිට්ඨං වා උපලභිතබ්බ භවානුරූපං පරිසුද්ධං උපක්කිලිට්ඨං වා උපලභිතබ්බ භවානුරූපං තත්ථොණතංව චිත්තසන්තානං අභිණ්හං පවත්තති බාහුල්ලෙන, තමෙව වා පන ජනකභූතං කම්මං අභිනවකරණවසෙන ද්වාරප්පත්තං හොති" (අභි. සං. පි. 84).

මේ නිසා මරණාසන්න මොහොතේ දී පිං පොත කියවීමටත්, මල් පහන් දල්වා ගේ දොර පුණ්‍ය භූමියක සිරිය ලබාදීමටත්, පන්සලෙන් සංඝරත්නය වැඩමවා පිරිත් සජ්ඣායනා කරවීමටත් පැරැන්නන් පුරුදු වූයේ මරණාසන්න සිතිවිලි යහපත් කිරීමට අභිධර්මය උගන්වා ඇති බැවිනි. මරණයට පත් වන ඕනෑම පුද්ගලයෙකුට මෙම කරුණු තුනින් එකක් අරමුණු වීම අනිවාර්ය සාධකයක් බව අභිධර්මය දක්වයි. බෝම්බයකට හසු වීම වැනි ක්‍ෂණික සිදුවීමක දී මිය යන පුද්ගලයෙකුට වුව ද එම අරමුණු වීම් සිදුවන බව තවදුරටත් පෙන්වා දී ඇත. ඒ බව විභඞ්ගට්ඨකථාවේ උදාහරණ සහිත ව විග්‍රහ වේ. "අඤ්ඤා සම්මුළ්හකාලකිරියා නාම හොති. පරම්මුඛං ගච්ඡන්තස්ස හි පච්ඡතො තිඛිණෙන අසිනා ඡින්දන්ති. නිපජ්ජිත්වා නිද්දායනතස්සාපි තිඛිණෙන අසිනා සීසං ඡින්දන්ති. උදකෙ ඔසීදාපෙත්වා මාරෙන්ති. එවරූපෙපි කාලෙ අඤ්ඤතරං කම්මං වා කම්මනිමිත්තං වා උපට්ඨාති" (විභ. අ. ඤාණපදනිද්දේසය, පි. 21).

අවසාන චිත්ත වීථියෙහි භවංග ක්‍ෂණයේ දී වර්තමාන භවය අවසන් කොට චුති චිත්තය ඇති වී නැතිවී යයි. ඉන්පසු අවිජ්ජානුසයා දී තණ්හානුසය මුල්කොට ගෙන රැස්කිරීම් ඇති බැවින් භවයෙහි නැවත ඉපදීම් වශයෙන් ප්‍රතිසන්ධි චිත්තය උපදියි.

"පච්චාසන්නමරණස්ස තස්ස වීථිචිත්තාවසානෙ භවඞ්ගක්ඛයෙ වා චවනවසෙන පච්චුප්පන්නභවපරියොසානුභූතං චුතිචිත්තං උප්පජ්ජිත්‍වා නිරුජ්ඣති, තස්මිං නිරුද්ධාවසානෙ තස්සානන්තරමෙව තථාගහිතං ආරම්මණං ආරබ්භ සවත්‍ථුකං අවත්‍ථුකමෙව වා යථාරහං අවිජ්ජානුසය-පරික්ඛිත්තෙන තණ්හානුසය-මූලකෙන සඞ්ඛාරෙන ජනියමානං සම්පයුත්තෙහි පරිග්ගය්‍යහමානං සහජාතානමධිට්ඨාන-භාවෙන පුබ්බඞ්ගමභූතං භවන්තර-පටිසන්ධිසඞ්ඛාතං මානසං උප්පජ්ජමාන-මෙව පතිට්ඨාති භවන්තරෙ" (අභි. සං. පි. 86).

මෙලෙස මිනිසා තම ජීවිතය සහ පුනර්භවය තීරණය කිරීමේදී ඔහු විසින් සිදුකරනු ලබන කර්මය ප්‍රබල සාධකයක් වන බව පෙනේ. ඒ බව විභඞ්ග අටුවාවේ දී බුද්ධඝෝෂ හිමියන් දක්වන අදහසකට අනුව තහවුරු වේ. මව්කුස පිළිසිඳගත් ගන්‍ධබ්බයෙකු වර්ධනීය අවස්ථාවට පත් වූ පසු ''අතීතයේ කල්පකෝටි ලක්‍ෂයකට එහා රැස්කරන ලද, කර්ම දැන් ප්‍රත්‍ය වේ. දැන් රැස්කරන කර්ම අනාගතයෙහි කල්පකෝටි ලක්‍ෂයක් අවසානයේ ද ප්‍රත්‍ය වේ. පුබ්බෙ - අපර වශයෙන් මෙසේ දත යුතු ය. "කම්මචෙතනා නිරුද්ධාව පච්චයො හොති. අතීතෙ කප්පකොටිසතසහස්සමත්‍ථකෙපි හි කම්මං එතරහි පච්චයො හොති. එතරහි ආයූහිතං අනාගතෙ කප්පකොටිසතසහස්සපරියොසානෙපි පච්චයො හොතීති. එවං පුබ්බාපරතො වෙදිතබ්බා" (විභ. අ. පි. 21).

මේ අනුව අතීත කර්ම වර්තමානයටත් වර්තමානයේ රැස්කරන කර්ම අනාගතයටත් ප්‍රත්‍ය වන බව පෙන්වා දී ඇත. අභිධර්ම කෘතීන්හි චුති පටිසන්ධි වශයෙන් දක්වා ඇත්තේ භවාංග විඤ්ඤාණයම බව මෙහි දැකවේ.

මෙලෙස චුති-පටිසන්ධි-භවඞ්ග වශයෙන් පවතින සත්‍වයකුගේ ජීවිතයේ ප්‍රවෘත්ත කාලය තුළ භවඞ්ගයේ ආයුෂ යම්තාක් වේ ද, ඒතාක් බලවත් ආරම්මණයන්හි භවඞ්ග තදාරම්මණ කෘත්‍ය කොට, මරණාසන්න සමයේ දී චුති කෘත්‍ය නිමාකොට භවයෙහි නැවත හටගනියි. "තතො පවත්තියං හුත්වා, භවඞ්ගං යාවතායුකං බලවාරම්මණෙ හුත්වා, තදාරම්මණමෙව ච" (අභි. තා. පි. 117).

''අවිච්ඡේදපවත්තිහේතුභාවේන භවස්ස අඞ්ගන්ති භවඞ්ගං'' යනුවෙන් ''නොසිඳි පැවැත්මට හේතුභාවයෙන් උප්පත්තිභවයාගේ කාරණභාවය තෙමේ භවඞ්ග නම් වේ.'' යනුවෙන් අභිධම්මත්‍ථවිභාවිනී ටීකාවේ දැක්වේ (අභි. තා. පි. 121). එසේම ප්‍රතිසන්ධි අවස්ථාවේ හැඳින්වූ භවඞ්ග සිතම ජීවත්වන කාලය පුරාමත්, පසු ව ඔහු මිය යන අවස්ථාවේ දී චුති සිත වශයෙනුත් පැවැත්ම විසුද්ධිමාර්ගය දක්වා තිබේ. එහි සඳහන් පරිදි ''චුතියෙන් මතු නැවත ප්‍රතිසන්ධිය ද, ප්‍රතිසන්ධියෙන් මතු නැවත භවඞ්ගය යැයි මෙසේ ත්‍රිවිධ භවය, පඤ්ච ගතිය, සප්ත විඥානස්ථිය, නවසත්ත්‍වාවාසය යන මෙතෙක් සැරිසරන්නා වූ සත්වයන්ගේ චිත්ත සන්තතිය නොසිඳ පවත්නේම ය. මේ ලෝකයෙහි යමෙක් අර්හත්‍ව යට පැමිණියේ නම් උන් වහන්සේගේ චුති චිත්තය නිරුද්ධ වූ කල්හි නැවත නූපදනා ලෙස නිරුද්ධ වන්නේ ම ය. " චුතිතො පන පුන පටිසන්ධි, පටිසන්ධිතො පුන භවඞ්ගන්ති එවං භවගතිඨිතිනිවාසේසු සංසරමානානං සත්තානං අවිච්ඡින්නං චිත්තසන්තානං පවත්තතියෙව. යො පනෙත්‍ථ අරහත්තං පාපුණාති, තස්ස චුතිචිත්තෙන නිරුද්දෙ නිරුද්ධමෙව

හොතීති" (වි.ම., ඛන්‍ධනිද්දෙසය, පි. 566). මේ නිසා පුද්ගලයාගේ භවගාමී ජීවිතයේ අවිච්ඡින්න ප්‍රවාහය තහවුරු කිරීම සඳහා භවඞ්ග චිත්ත සංකල්පය අටුවා යුගයේ දී මනා සංවර්ධනයට ලක් ව ඇති බව කිව හැකි ය.

උක්ත අදහස මිලින්ද පඤ්හයේ යම් වෙනසකට භාජනය වී විග්‍රහ වන අයුරු දැකගත හැකි ය. එහි දී මිළිඳු රජු හා නාගසේන හිමියන් අතර ඇතිවන සංවාදය තුළ භවංග චිත්ත සංකල්පය පුද්ගලයාගේ භවගාමි තත්‍වය විග්‍රහ කිරීමට යොදාගත් බවක් දක්නට නො ලැබේ.

''ස්වාමීනි, නාගසේනයන් වහන්ස, යමෙක් මව්කුසින් උපදන්නේ ය. ඒ උපන්නා වූ සත්‍ව තෙම මිය යන තැන් දක්වා ඔහුම වේද? නොහොත් අනික් ආකාර කෙනෙක් වේද?'' "රාජා ආහ. භන්තෙ නාගසේන, යො උප්පජ්ජති, සො එව සො, උදාහු අඤ්ඤොති. ථෙරා ආහ. න ච සො, න ච අඤ්ඤොති." (සුමංගල නාහිමි, හීනටිකුඹුරේ, සිංහල මිළිඳු ප්‍රශ්නය, පි. 47.) ''තෙරුන් වහන්සේ ඒ අසා 'ඔහුත් නොවෙති'යි අනෙකෙකුත් නොවෙතියි' කී සේක.'' "ථෙරො ආහ. න ච සො, න ච අඤ්ඤොති" (සුමංගල නාහිමි, හීනටිකුඹුරේ, සිංහල මිළිඳු ප්‍රශ්නය, පි. 47).

මෙම ප්‍රකාශයෙන් පුද්ගලයා හා සම්බන්‍ධ භවගාමී අනන්‍යතාව පිළිබඳ සැකයෙන් බැලීමට අප යොමුකර ඇති බවක් පෙනේ. ඇතැම්විට මෙම අවස්ථාව නාගසේන හිමියන්ට ද නිශ්චිත පිළිතුරක් දීමට නොහැකි තරමට අසරණ වූ අවස්ථාවකි. මුල් බුදුසමයේ මෙම ප්‍රශ්නය ප්‍රමාණවත් තරම් පිළිතුරක් නොවුණා ද විය හැකි ය. නාගසේන හිමියන්ගේ මෙම පිළිතුර ප්‍රමාණවත් නොවූ බැවින් රජු නැවත උපමාවකින් එය පැහැදිලි කරන මෙන් ඉල්ලා සිටියි. එම සාකච්ඡාව කැටිකොට ගත් කල්හි ''දොවන ලද කිරි රැයක් ගත වූ පසු දී කිරි ලෙස ද, පසුව එය වෙඬරු බවට ද, පසුව ගිතෙල් බවට ද පත්වන බවත්, එසේ වූයේ මුලින් දොවන ලද කිරිම බවත්, එහෙත් විවිධ අවස්ථා අනුව විවිධ නම් ලබන බවත්, ඒවා එකිනෙකට ප්‍රතිබද්ධ බවත්, එපරිද්දෙන් ම ''ධම්ම සන්තති'' හටගන්නා බවත්, ඒ නිසා අනෙකෙක් උපදින්නේ ය, අනෙකෙක් නිරුද්ධ වන්නේ ය යැයි කිවහැකි බවත්, මුලින් ඇති වූ විඤ්ඤාණය ම පශ්චිම විඤ්ඤාණයට යන්නේ ය යැයි "හියොයා ඔපම්මං කරොහීති යථා, මහාරාජ. ඛීරං, දුය්හමානං කාලන්තරෙන දධිපරිවත්තෙය්‍ය, දධිතො නවනීතං, නවනීතතො ඝතං පරිවත්තෙය්‍ය, යො නු බො, මහාරාජ, එවං වදෙය්‍ය යෙව ඛීරං තං යෙව දධි, යං යෙව දධි තං යෙව නවනීතං යං යෙව නවනීතං තං යෙව ඝතීන්ති, සම්මා නු බො සො, මහාරාජ වදමානො වදෙය්‍යාති නහි භන්තෙ, තංයෙව නිස්සාය සම්භූතන්ති එවමෙව බො, මහාරාජ ධම්මසන්තති සන්දහති, අඤ්ඤො උප්පජ්ජති, අඤ්ඤො නිරුජ්ඣති, අපුබ්බං අචරිමං විය සන්දහති, තෙන න ච සො. න ච අඤ්ඤො පුරිමවිඤ්ඤාණෙ පච්ඡිම විඤ්ඤාණං සඞ්ගහං ගච්ඡති." (සුමංගල නාහිමි, හීනටිකුඹුරේ, සිංහල මිළිඳු ප්‍රශ්නය, පි. 48.) පිළිතුරු ලබා දී ඇත. අවස්ථානුකූලව කදිම උපමාවකින් උන් වහන්සේ තම පාණ්ඩිත්‍ය ප්‍රකට කළ ද, පුද්ගලයා සම්බන්ධ මෙම ගැටලුවට එය ප්‍රමාණවත් ආරෝපණයක් නොවුණු බව පැහැදිලි ය. මේ නිසා මෙම ප්‍රශ්නය දීර්ඝ වශයෙන් සාකච්ඡාවට ලක්වන්නට ඇත. මහාචාර්ය එදිරිවීර සරත්චන්ද්‍රයන් පවසන පරිදි සදාචාරාත්මක වගකීම තහවුරු කරමින්, ඒක පුද්ගලායන ගැටලුව ඉස්මතු වූ නිසා මෙම අදහස තව දුරටත් නිර්මාණය කර ඇති බවයි. මේ නිසා නාගසේන හිමියන් ''න ච සො න ච අඤ්ඤො'' යනුවෙන් පවසා ප්‍රශ්නය මගහැර යාමට උත්සාහ දරා ඇති බව ප්‍රකාශකොට තිබේ. The problem of continued

individuality after death was still more difficult, for, as milinda points our, it is connected with the whole question of morl responsibility. When pressed for an explanation, nagasena seeks reuge in the quibble that the person who is neither the same as the person who died, nor is he another. (Na ca so na ca añño), (Sarachchandra, Ediriira, Buddhist Psychology perception, 82 pg).

නාගසේන හිමියන් සහ මිළිඳු රජු අතර සිදුවන සංවාදයෙන් පාලි සාහිත්‍යය තුළ භවඞ්ගය පිළිබඳ පැහැදිලි අදහසක් ප්‍රථමයෙන් විද්‍යමාන වන්නේ මිළින්ද ප්‍රශ්නයේ බව එදිරිවීර සරත්චන්ද්‍ර පවසයි. (Ibod, 75 pg). මිළින්ද ප්‍රශ්නය භඞ්ගය පිළිබඳ සාකච්ඡා කරන්නේ ජීවත්ව සිටින පුද්ගලයෙකු සිහින නොදකින ගැඹුරු නින්දේ දී, ඔහුගේ මානසික ස්වභාවය විග්‍රහ කිරීම සඳහා බව පෙනේ. මහා සුපින ප්‍රශ්නය විසඳීමේ දී නාගසේන හිමියන් භවඞ්ගය පිළිබඳ අභිධර්මාගත විග්‍රහය මනාව ගළපා ඉදිරිපත් කිරීම, භවඞ්ග චිත්තයේ ස්වභාවය පිළිබඳ අභිධම්ම පිටකයට පසු හමුවන පැහැදිලි අවස්ථාවක් ලෙස හඳුනාගත හැකි ය. භවඞ්ගය පිළිබඳ සංවාදයට මාතෘකා වූයේ (1) මිළිඳු රජු විසින් (2) නාගසේන හිමියන්ගෙන් නගන පැනය යි.

''ස්වාමීනි, නාගසේනයන් වහන්ස, යමෙක් ස්වප්න දක්නේ වී නම්, මේ තෙම නිදිමත වෙමින් දක්නේ ද? නොහොත් නිදිවර්ජිත වෙමින් දක්නේ ද? "භන්තෙ නාගසෙන, යො සුපිනං පස්සති, සො නිද්දායන්තො, උදාහු ජාගරන්තො පස්සතී තී?" (සුමංගල නාහිමි, හීනටිකුඹුරේ, සිංහල මිළිඳු ප්‍රශ්නය, පි. 427.)

''මහරජාණෙනි, යම් පුරුෂයෙක් ස්වප්න දක්නේ ද, ඒ පුරුෂ තෙම නිදිමත වෙමින් නොදක්නේ ය. නිදිවර්ජිත වෙමිනුත් නොදක්නේ ය. කපි නිද්‍රාවට පැමිණියහුගේ චිත්තය කැදැල්ලට වන් පක්ෂියකු මෙන් භවඞ්ගගත වන්නේ ය. හෘදය වස්තුව නිසා පවතින්නා වූ ඒ භවඞ්ගගත චිත්තය කිසිවක නොපවත්නා චිත්තය කිසි සැප දුකක් නොම දන්නේ ය. සුවදුක් විභාග නොදන්නා චිත්තයට ස්වප්න අරමුණෙක් නොවන්නේ ය. සුවදුක් ආදියෙහි චිත්තය පවත්නා කල්හි ම ස්වප්න නොපෙණෙන්නේ ය (සුමංගල නාහිමි, හීනටිකුඹුරේ, සිංහල මිළිඳු ප්‍රශ්නය, පි. 427).

පුද්ගලයෙකු නිදන අවස්ථාවේ දී සිහින දැකීමට හේතු පැහැදිලි කරන නාගසේන හිමියන් සිහින නොදකින ගැඹුරු නින්ද යනු මනස භවඞ්ග ගතවීමක් ලෙස දක්වා තිබේ. "මහාරාජ, සුපිනං පස්සන්ති, වාතිකො සුපිනං පස්සති, පිත්තිකො සුපිනං පස්සති. සෙමහිකො සුපිනං පස්සති, ද්වෙත? පසංහාරතො සුපිනං පස්සති, සමුදාචිණ්ණතො සුපිනං පස්සති. පුබ්බනිමිත්තතො සුපිනං පස්සති, තත්‍ර මහාරාජ, යං පුබ්බනිමිත්තො සුපිනං පස්සති, තං යෙව සච්චං. අවස්සෙං මිච්ඡති, තී." (සුමංගල නාහිමි, හීනටිකුඹුරේ, සිංහල මිළිඳු ප්‍රශ්නය, පි. 425). එයින් භවඞ්ගය පිළිබඳ අභිධර්ම පිටකයට වඩා යම් පමණක සංවර්ධනයක් මිළින්ද ප්‍රශ්නයෙන් හඳුනාගත හැකි වේ. අනෙක් අතින් ගත්විට භවඞ්ගය පිළිබඳ සංකල්පයෙන් පුද්ගලයාගේ තාවකාලික මරණයට පත් අවස්ථාවක් වශයෙන් සැලකෙන තද නින්ද සහිත අවස්ථාව තුළ ගැමි වහරේ එන ''මර නින්ද'' වැනි කියමන්වලින් අර්ථ ගැන්වෙන්නේ ද මරණයට නොදෙවෙනි සේ පුද්ගලයා ගැඹුරු නින්දක සිටින බවකි. මේ නිසා ම මරණයේ දී පුද්ගලයාගේ අවිච්ඡින්න ජීවන ප්‍රවාහය විග්‍රහ කිරීමට භවඞ්ගය මනාව ගළපා ගැනීමට ඉඩකඩ සැකසුණු බව සිතිය හැකි ය. එදිරිවීර සරත්චන්ද්‍රයන් එම අදහස තහවුරු කරයි. (මිළින්ද ප්‍රශ්නයේ සඳහන් භවඞ්ග අවස්ථාවෙන් පසු) බුද්ධඝෝෂ හිමියන්ගේ පටන් පහළට අනුගාමිකයන් විසින් ශාස්වත හා උච්ඡේද දෘෂ්ටීන්ට

නොඑළඹ පුද්ගලයාගේ භවගාමී ජීවිතය තහවුරු කර පෙන්වීමට භවඞ්ග චිත්තය මැනවින් භාවිත කළ බව පෙන්වා දී තිබේ. (Sarachchandra eddiriwira, Buddhist psychology of perception 82 pg).

සිහිනය සම්බන්ධයෙන් භවඞ්ග චිත්තය පිළිබඳ විග්‍රහය විසුද්ධිමාර්ගයේ ද සාකච්ඡා වන අතර, එහි දී සිහින නොදකින ගැඹුරු නිදිගත් අවස්ථාවේ දී මෙන්ම භවඞ්ග ධාරාවට බාධාකරමින් වෙනත් සිතක් ඇති නොවන අවස්ථාවන්හි දී ද භවඞ්ග චිත්තය අනවරත ව නදී සෝතයන් මෙන් පවතින බව දක්වා ඇත. "පටිසන්ධිවිඤ්ඤාණෙ පන නිරුද්ධෙ තං තං පටිසන්ධිවිඤ්ඤාණමනුබන්ධමානං තස්ස තස්සෙව විපාකභූතං තස්මිඤ්ච ආරම්මණෙ තාදිසමෙව භවඞ්ග විඤ්ඤාණං නාම පවත්තති. පුනපි තාදිසන්ති එවං අසති සන්තානවිනිවත්තකෙ අඤ්ඤස්මිං චිත්තුප්පාදෙ නදීසොතං විය සුපිනං අපස්සතො නිද්දොක්කමනකාලාදීසු අපරිමාණසඞ්ඛ්‍යම්පි පවත්තතියෙවාති එවං තෙසඤ්ඤෙව විඤ්ඤාණානං භවඞ්ග වසොතාපි පවත්ති වේදිතබ්බා" (වි.ම. ඛන්ධනිද්දෙස්සය, පි. 566).

නින්ද යනු චිත්තය භවඞ්ග ගතවීම බව පැහැදිලි ය. එසේ නින්දට පත්වන කල්හි මනොද්වාරික චිත්තවීථියක් ඉපිද ඉන්පසු භවඞ්ග ප්‍රප්ත වේ. කිසි විටෙක පඤ්චද්වාරික චිත්තවීථිවලින් නින්දට නොපැමිණේ. නින්දෙන් පිබිදෙන කල්හි, මනෝද්වාරික චිත්තවීථියකින් ම පිබිදෙයි. එසේ නින්දට වැටී සිටින විට සිහින නොපෙනේ. එය සමන්තපාසාදිකා විනය අටුවාව මෙසේ දක්වයි,

''කිමෙක් ද, ඒ සිහින දකින කල්හි එය නිදාසිටිය දී දකී ද? පිබිදී සිටියදී දකී ද? නැතහොත් නොනිදන්නේ නොම පිබිදුනේ දකී ද? කීම එහි ද නිදාසිටිය දී සිහින දකීනම් අභිධර්ම විරෝධී වේ. භවඞ්ග චිත්තයෙන් ම නිදන්නේ වෙයි. ඒ භවඞ්ග චිත්තයට රූප නිමිති ආදි ආරම්මණයක් හෝ රාගාදි සම්ප්‍රයුක්ත ධර්මයක් හෝ නොවෙයි. සිහින දකින්නහුට මෙබඳු සිත් උපදි. ඉක්බිති පිබිදී සිටියදී සිහින දකීනම් විනය විරෝධී වේ. එබැවින් නොනිදන්නේ නොපිබිදී සිටියේ සිහින දකී'' තඤ්චපන්තෙං චතුබ්බිධම්පිසුපිනං සෙඛපුථුජ්ජනාව පස්සන්ති අප්පහීනවිපල්ලාසත්තා, අසෙඛා පන න පස්සන්ති ඛීනවිප්පලාසත්තා, කිං පන්තෙං පස්සන්තො සුත්තො පස්සති පටිබුද්ධො, උදාහු නෙව සුත්තො න පටිබුද්ධොති? කිඤ්චෙත්ථ යදී තාව සුත්තො පස්සති අභිධම්මවිරොධො ආපජ්ජති, භවඞ්චිත්තෙනහි සුපති තං රූපනිමිත්තාදී ආරම්මණං රාගාදිසම්පයුත්තං වා න හොති, සුපිනං පස්සන්තස්ස ච ඊදිසානි චිත්තානි උප්පජ්ජන්ති (සමන්තපාසාදිකා විනය අට්ඨකථා, පාරාජිකා ඛාණ්ඩය, පි. 169).

අභිධර්මය අනුව ස්වප්න දකින පුද්ගලයා ද මනෝද්වාරික චිත්තවීථියකින් ම ස්වප්න දකී. වරින්වර නිදමින් පිබිදෙමින් ගතවන අවස්ථාව (කපිමිද්ධා) කපිනින්ද හෙවත් වඳුරු නින්ද යැයි මිළින්ද ප්‍රශ්නයේ පෙන්වා දී තිබේ. මෙම කපි නින්දේ දී අශෛක්ෂයන් හැර, ශෛෂක්‍ෂ පෘථුජ්ජන පුද්ගලයෝ ම ස්වප්න දකිති. මෙසේ සිහින දක්නා කල්හි මනොද්වරික චිත්තවීථියක් පහළ වී කුසලාකුසල ජවනයන් ද ඇතිවිය හැකි ය. එවිට කාමාවචර මනොද්වාරිකක චිත්තවීථි තදාරම්මණ ඇති ව හෝ නැති ව හටගන්නා අතර, ඇතැම්විට ජවන, තදාරම්මණ නූපදනා දුර්වල ස්වප්න දක්නා මනොද්වාරික චිත්තවීථි පහළවන කල්හි, මනොද්වාරාවජ්ජන සිත දෙතුන් වරක් ඉපිද නිරුද්ධ භවංගපාතය වේ. එසේ උපදනා මනෝ ද්වාරික චිත්තවීථීන්හි ඇතිවන කුසලාකුසල ජවනයෝ ඉතා දුර්වල බැවින් ප්‍රවෘත්ති විපාක පමණක් ම ගෙනදෙන බව අභිධර්මාර්ථ ප්‍රදීපිකාවේ හතරවන පරිච්ඡේදයේ ස්වප්න හා නිද්‍රා පරිච්ඡේදයේ දී පෙන්වා දී තිබේ. මේ අනුව ගත්කල සිහින දකින්නේ නින්දත් නොනින්දත් අතර

දී වන අතර, එයින් කුසල අකුසල කර්මයෝ රැස්වෙති. නමුදු ඒවා ප්‍රවෘත්ති විපාක පමණක් ගෙනදෙන දුබල කර්මය බව පෙන්වා දී ඇත.

මීට අමතර ව භවංග චිත්තයේ භෞතික සම්බන්ධය පිළිබඳව ද අට්ඨකතා සාහිත්‍යයේ හා පෙථක ග්‍රන්ථයේ සාකච්ඡාවට ලක්ව ඇති අයුරු දැකගත හැකි වේ. විශේෂයෙන් මිලින්ද ප්‍රශ්නය තුළ භවඞ්ග චිත්තය පුද්ගලානුබද්ධ නම් එය ශරීරයේ කොහි පිහිටන්නේ ද යන්න පිළිබඳ සංවාදයන් දක්නට ඇත. "මහරජාණෙනි, යම් පුරුසයෙක් ස්වප්න දක්නේ ද, ඒ පුරුෂ තෙම නිදිමත වෙමින් නොදක්නේ ය. නිදිවර්ජිත වෙමිනුත් නොදක්නේ ය. කපි නිද්‍රාවට පැමිණියහුගේ චිත්තය කැදැල්ලට වන් පක්ෂියකු මෙන් භවඞ්ගගත වන්නේ ය. හෘදය වස්තුව නිසා පවතින්නා වූ ඒ භවඞ්ගගත චිත්තය කිසිවක නොපවත්නේ ය. ඒ කිසිවක නොපවත්නා චිත්ත කිසි සැප දුකක් නොම දන්නේ ය. සුවදුක් විභාග නොදන්නා චිත්තයට ස්වප්න අරමුණක් නොවන්නේ ය. සුවදුක් ආදියෙහි චිත්තය පවත්නා කල්හිම ස්වප්න නොපෙනෙන්නේ ය'' (සුමංගල නාහිමි, හීනටිකුඹුරේ, සිංහල මිළිඳු ප්‍රශ්නය, පි. 427).

එසේ ම විසුද්ධි මාර්ගයේ ද මේ පිළිබඳ දීර්ඝ විස්තරයක් දක්නට ඇත. එහි දී භවඞ්ග චිත්තය හෘදය වස්තුව ආශ්‍රය කරගෙන පවතින බව දක්වා ඇත.''හදය වත්‍ථු නිස්සිතා භවඞ්ග සන්තති'' යනුවෙන් ඒ බව දක්වා ඇත. එහි අර්ථය වන්නේ හෘදය වස්තුව ආශ්‍රය කරගනිමින් භවඞ්ග සන්තතිය ක්‍රියාත්මක වන බව යි. එමෙන් ම අභිධර්මාර්ථ සංග්‍රහයට ලියන ලද විවරණ කෘතිය වන අභිධම්මත්‍ථවිභාවිනී ටීකාව ද භවඞ්ග චිත්තය හෘදය වස්තුව ඇසුරුකොට පවතින බව දක්වා ඇත. (අභි. වි. ටී. වීථිචිත්තවණ්ණනා. ඡ. සං.)''හදයවත්‍ථුමහිවලිතෙ තන්නිස්සිතස්ස භවඞ්ගස්ස චලනාකාරෙන පවත්ති හොති'' ''හෘදය වස්තුවෙහි සෙළවීමෙන් එය උපනිශ්‍රිත ව පිහිටා ඇති භවඞ්ග යාගේ සෙලවීම් ආකාරයෙන් පවතී'' යනු එහි අර්ථය යි. ''හදයවත්‍ථුපදට්ඨානා'' යනුවෙන් අභිධම්මාවතාරයෙහි ''මනො, විඤ්ඤාණධාතු යන මේ දෙක හෘදය වස්තුව ඇසුරු කොට පවතින බව දක්වා ඇති අතර, එයින් විඤ්ඤාණ ධාතුව මගින් ප්‍රතිසන්ධි, භවඞ්ග සහ චුති කෘත්‍ය සිදුකරන බව ද දක්වා තිබේ. "දෙව අහෙතුක මනො විඤ්ඤාණධාතුයො ඡළාරම්මණ විජානනලක්ඛණා සන්තීරණදිරසා තථාභාව පච්චුපට්ඨාන හදය වත්‍ථු පදට්ඨානානි වෙදිතබ්බො. ඉට්ඨ මජ්ඣත්තාරම්මණෙ පවත්ති සම්භවතො උපෙක්ඛාසහගතාහුත්වා සන්තීරණ තදාලම්බන පටිසන්ධි භවඞ්ග චුති වසෙන" (අභි. තා. පි. 129.)

මේ පිළිබඳ බටහිර අර්ථකතනයන් ද දක්නට ඇත. බටහිර පිළිගත් අදහස වන්නේ සිත මොළය ආශ්‍රිත ව පිහිටා ඇති බව යි. කෙසේ නමුත් භවඞ්ග සිතට භෞතිකමය පදනමක් ද පවතින බව මෙයින් පැහැදිලි වේ.

මේ ආදී ලෙස ථෙරවාද සම්ප්‍රදායානුගත අට්ඨකතා සාහිතයේ මෙන් ම පශ්චාත්කාලීන ථෙරවාදී දාර්ශනික මූලාශ්‍රය තුළ විග්‍රහ වන්නා වූ මෙම භවඞ්ග චිත්ත සංකල්පයෙහි මූලාශ්‍රයක් හෙවත් මූලබීජ පිළිබඳ සැලකීමේ දී ආදි බුදුදහමේ දක්නට ඇති නොයෙකුත් සූත්‍ර දේශනා ඒ සඳහා පදනම් වී ඇති අයුරු දැකගත හැකිය. අට්ඨකථා සාහිත්‍යයේ මෙන් ම ආභිධම්මික ඉගැන්වීම් තුළ මෙම භවඞ්ග චිත්ත සංකල්පය සංවර්ධනය වී පෝෂණය වූවා යැයි ද, ආදි බුදුසමයේ උක්ත සංකල්පය පිළිබඳ ඍජු දේශනාවක් දක්නට නොලැබෙන බව ඉහත දැක්වූ නමුදු, එහි ඡායාමාත්‍ර හෝ ඒ සඳහා යම් සමානකමක් ඇති ඉගැන්වීම් ආදි බුදුදහමෙන් සොයාගත හැකි ය. පශ්චාත්කාලීන ථෙරවාදී දාර්ශනික චින්තනවල මෙන්ම

නිකායාන්තර බුදුසමයේ ද නිර්මාණය වූ සියලු දාර්ශනික ඉගැන්වීම් විෂයෙහි ආදි බුදුසමයෙන් මූල බීජ පදනම් වූ බව බොහෝ උගතුන්ගේ මතයයි (ගල්මංගොඩ සුමනපාල, 2008: පි. 119). නෛයායිකවරු කිසිදු අවස්ථාවක බුද්ධ වචනය ඉක්මවා යමින් තම සම්ප්‍රදායානුගත ඉගැන්වීම් දක්වන බව සඳහන් නො කළහ. මේ අනුව ථෙරවාදී භවඞ්ග චිත්ත සංකල්පයට ද මූල බීජ වූ ආදි බෞද්ධ ඉගැන්වීම් කිහිපයක් හඳුනාගත හැකි ය.

මුල් බුදුසමයේ එන ඉගැන්වීම් අතර ''භව'' යන්නෙහි වචනාර්ථ වන්නේ ''පහළවීම'' යන්න යි. එහි දාර්ශනික අර්ථය දක්වන්නේ සත්වයාගේ විවිධ භවයන්හි ඉපදෙමින් මැරෙමින් ගතකරනු ලබන ජීවිතය විග්‍රහ කිරීම ය. ඒ නිසා ම බුදුරදුන් පටිච්චසමුප්පාද දේශනාවේදී ''උපාදාන පච්චයා භවො'' යනුවෙන් භවය නිර්මාණය වීමෙන් උපත සිදු වන බව දක්වා තිබේ. නැවත නැවත ඉපදීමට හේතු වූයේ භවයට පැමිණීම නිසා ය. ඒ නිසා ''සත්තො සංසාරමාපාදි'' යනුවෙන් ප්‍රකාශ වේ. (සං. නි. I, පඨමජනෙති සූත්‍රය, බු. ජ. මු., පි. 68.) ඒ නිසා පටිලෝම වශයෙන් ''ජාති නිරොධා භව නිරොධො'' යනුවෙන් දක්වා ඇත. භවය අවසන් කිරීමෙන් පසු නිර්වාණයට පත්වන බව මුල් බුදුසමයෙහි ඉගැන්වීම යි. ''භව නිරොධො නිබ්බාණන්ති'' (සං. නි. II, කොසම්භිය සූත්‍රය, බු. ජ. මු., පි. 186).

මේ නිසා භවය හා සම්බන්ධ පුද්ගලයාගේ භවයෙහි අවිච්ඡින්නතාවය තහවුරු කිරීමේදී මුල් බුදුසමයේ ම ''භව'' යන්නට ''සෝත'' යන පදය එක්කොට ''භවසෝත'' තෙසු උස්සුක්කජාතෙසු, භවසොතානුසාරීසු, කොධ තණ්හං පජහිංසු කෙ ලොකස්මිං අනුස්සුකාති (සං. නි. I, දේවතා සංයුක්තය, මහාද්ධන සූත්‍රය, බු. ජ. මු., පි. 30). වැනි වචන භාවිත කොට ඇත. එහි අදහස වන්නේ ''සංසාර ගංගාව'' වැන්නකි. එහෙත් පශ්චාත්කාලීන ව බෞද්ධ දර්ශන ප්‍රවාහයේ පුද්ගලයාගේ භවගාමී ජීවිතය විග්‍රහ කිරීමට, මුල් බුදුසමයාගත මෙම පුරුදු වචන කිහිපය පශ්චාත්කාලීන ව ක්‍රමානුකූලව සංවර්ධනය කරන්නට ඇතැයි සිතිය හැකි ය. මූලික බුද්ධ දේශනාවේ සිත පිළිබඳ සඳහන් වන්නේ වහා වෙනස්වන සුළු තත්වයක් ලෙස බැවින්, ස්ථිර වූ සිතක පැවැත්ම නිතැතින්ම ප්‍රතික්ෂේප වී ඇත. එහෙත් පශ්චාත්කාලීන ව පුද්ගලයාගේ භවගාමී ජීවිතය පැහැදිලි කර දැක්වීමේ අවශ්‍යතාව පැන නැගුණි. ඒ සඳහා භවඞ්ග චිත්තය වැනි සංකල්පයක් නිර්මාණය කරන්නට ඇත්තේ, මුල් බුදුසමයේ මඟ පෙන්වීම යටතේ විය යුතු ය. එය තහවුරු වන අවස්ථාවක් ''විඤ්ඤාණසෝත'' පුරිසස්ස විඤ්ඤාණසොතං පජානාති. උභයතො අබ්බොච්ඡින්නං ඉධ ලොකෙ පතිට්ඨිතඤ්ච පරලොකෙ පතිට්ඨිතඤ්ච. (දී. නි., සම්පසාදනීය සූත්‍රය, බු. ජ. මු., පි. 166.) යන වචනවලින් ප්‍රකට වේ. එයින් දැක්වෙන්නේ ද ''විඤ්ඤාණ ගංගාව'' වැනි අර්ථයකි. ''සෝත'' යන වචනය නිතැතින් ම ගලායාම යන අර්ථයෙන් දක්වා ඇති බව පෙනේ. ඒ අනුව විඤ්ඤාණය ගංගාවක් මෙන් ගලායන බව මෙයින් ප්‍රකට වේ. පශ්චාත්කාලීන අටුවා යුගයේ මෙම ආභාසය ඍජු ව ම හෝ වක්‍රව ලබාගෙන භවඞ්ග චිත්ත සංකල්පය දක්වා සංවර්ධනය කොට ඇතැයි කිව හැකි ය.

භවඞ්ග චිත්තය වැනි සංකල්පයක ස්වභාවය පෙන්නුම් කෙරෙන මූලික සූත්‍ර ගණනාවක් උගතුන් පෙන්වා දී තිබේ. එනම්, දී.නි. නිදාන සූත්‍රය, ම.නි. මහාහත්ථිපදෝපම සූත්‍රය, මහාතණ්හාසඞ්ඛය සූත්‍රය, මහා සච්චක සූත්‍රය, සං.නි. බීජ සූත්‍රය, සමණබ්‍රාහ්මණ සූත්‍රය, සම්භෙජ්ජඋදක සූත්‍රය, විපස්සි සූත්‍රය, අං.නි. චක්ක නිපාතයේ, පඨම පණ්ණාසකයේ බොහෝ සූත්‍ර මෙහි දී පෙන්වා දී තිබේ. (Harvey, Peter, The Selfless mind per sonality. Consciousness and Nirvana in Early Buddhism. First publishd in 1995 loy

Curzon press. 157- 160 pgs). මෙම සූත්‍රවල බොහෝ විට විග්‍රහ වී ඇත්තේ පුද්ගලයා සම්බන්ධ භෞතික හා මානසික, විශ්වීය තත්ත්වයන් හි බලපෑම පිළිබඳ ව ය.

අභිධර්මය උගන්වන්නේ චිත්ත, චෛතසික, රූප, නිබ්බාණ යන සතර පරමාර්ථ ධර්මයන් ය. මුල් බුදුසමයේ සූත්‍රාගත චිත්ත, මනෝ, විඤ්ඤාණ පිළිබඳ දේශනාවන් අභිධර්ම පිටකය තුළ එක ම නමකින් හඳුන්වා ඇත්තේ "චිත්ත" වශයෙනි. මේ නිසා චිත්ත පරමාර්ථය පිළිබඳ විද්වත් කතාබහ විවාදාපන්න වී තිබේ. ''මනො'' (භවඞ්ග) යනුවෙන් පිරිසිදු මනස දැක්විය යුතු තැන්වලදී පවා චිත්ත යනුවෙන් විග්‍රහ කිරීමට යාමේ දී ගැටලු ඇති වී ඇති බව හේන්පිටගෙදර ඥාණසීහ හිමියන් පෙන්වා දි තිබේ. උන් වහන්සේ දක්වන පරිදි භවඞ්ග චිත්තය සඳහා උප්පාද, ඨිති, භඞ්ග යන ලක්ෂණ තුන ආරෝපණය කිරීමේ වරද නිසා බුදුදහමේ නිර්වාණය ශූන්‍යතාවාදයක් බවට පත්වී ඇත.

එකම භවඞ්ග චිත්තයෙහි ස්වභාවයන් තුනක් පවතී. එය යෙදෙන පරිසරය අනුව විවිධ වේ. මිනිසෙකුගේ උපතේ දී ''ප්‍රතිසන්ධි චිත්තය'' යනුවෙන් ද, ජීවත්වන කාලයේ දී ''භවඞ්ග චිත්තය'' වශයෙන් ද, මරණයට පත්වීමේ දී ''චුති චිත්තය'' යනුවෙන් ද විවරණය කොට තිබේ. භවඞ්ග චිත්ත සංකල්පය මුල් බුදුසමයට අයත් නොවුණ ද, මුල් බුදුසමයේ එවැනි ඉගැන්වීමක් නිර්මාණය වීමට ඉඩකඩ බොහෝ තිබූ බව සූත්‍ර දේශනාවන්හි එන ව්‍යාංගාර්ථවලින් දක්නට ඇත. එහි ලා නිදසුනක් වශයෙන් ම. නි. මහා වේදල්ල සූත්‍රය පෙන්වා දිය හැකි ය. එහි සඳහන් කොට්ඨිත හිමියන් සහ ශාරිපුත්ත හිමියන්ගේ සංවාදය භවඞ්ග චිත්තය සම්බන්ධයෙන් වැදගත් වේ. කොට්ඨිත හිමියන් සැරියුත් හිමියන්ගෙන් නගන පැනය වන්නේ කලුරිය කළ පුද්ගලයා සහ සඤ්ඤාවේදයිත නිරෝධ සමාපත්තියට සමවැදුණු පුද්ගලයා අතර ඇති වෙනස කුමක් ද? යන්නයි. "ය්වායං ආවුසො මතො කාලකතො, යොචායං භික්ඛු සඤ්ඤා වෙදයිත නිරෝධං සමාපන්නො ඉමෙසං කිං නානාකරණං ති?" (ම. නි., මහාවේදල්ල සුත්ත, බු. ජ. මු., පි. 684). එයට පිළිතුරු දෙන සැරියුත් හිමියන්ගේ අදහස මෙසේ ය.

"මියගිය පුද්ගලයාගේ ආශ්වාස ප්‍රාස්වාස කිරීම හෙවත් කායසඞ්කාර සන්සිඳී ඇත. විතර්ක, විචාර හෙවත් වචීසඞ්ඛාර සන්සිඳී ඇත. සංඥා, වේදනා හෙවත් චිත්තසඞ්කාර සන්සඳී ඇත. ආයුෂය අවසන් වී ඇත. ශරීරයෙහි උණුසුම සන්සිඳී ඇත. ඉන්ද්‍රිය ශක්තිය විනාශ වී ඇත. සඤ්ඤාවේදයිත නිරෝධ සමාපත්තියට සමවැදුණු භික්ෂුවගේ කායසඞ්ඛාර සංසිඳී ඇත. වචීසඞ්ඛාර සංසිඳී ඇත. චිත්තසඞ්ඛාර සංසිඳී ඇත. ආයුෂය අවසන් නොවූයේ වෙයි. උණුසුම නොසන්සිඳුණේ වෙයි. ඉන්‍ද්‍රිය ශක්තිය නොනැසුණේ වෙයි." ය්වායං ආවුසො මතො කාලකතො, තස්ස කායසංඛාරා නිරුද්ධා පටිප්පස්සද්ධා, වචී සංඛාරා නිරුද්ධා, පටිප්පස්සද්ධා චිත්ත සංඛාරා නිරුද්ධා පටිප්පස්සද්ධා ආයුපරික්ඛීණො, උස්මා වූපසන්තා, ඉන්ද්‍රියානි විප්පසන්නානි, ය්වායං ආවුසො මතො කාලකතො යොචායං භික්ඛු සඤ්ඤා වෙදයිත නිරොධං සමාපන්නො ඉදං තෙසං නානාකරණන්ති (ම. නි. II, මහාවේදල්ල සුත්ත, බු. ජ. මු., පි. 684).

මේ අනුව මරණයට පත් පුද්ගලයා හා නිරෝධ සමාපත්තියට සමවැදුණු පුද්ගලයාගේ වෙනස පැහැදිලි ය. ආයුෂය, උණුසුම, ඉන්‍ද්‍රිය යන තුන නොනැසී තිබීම හෝ විනාශ වී තිබීම මෙම අවස්ථා දෙකෙහි පෙනෙන ලක්ෂණය යි. මෙහි දී නිරෝධ සමාපත්තියට සමවැදුණු භික්ෂුව නැවත එම සමවතින් නැඟී සිටින කල නැවත සිත ක්‍රියාකාරී වේ. එසේ ඔහු විසින් නැඟී සිටීමට නම් සිතක් ඉපදවීමේ ශක්තිය තිබිය යුතු ය. නැතහොත් ඔහුට එම සමවතින් නැඟී

සිටීමට හැකියාවක් නැත. ආයු, උණුසුම හා ඉන්ද්‍රිය ශක්තිය යන මේ තුනෙන් පැහැදිලිවම ආයු සහ ඉන්ද්‍රිය (''ආයූති ජීවිතින්ද්‍රියං'' - ආයුෂය යනු ජීවිතීන්ද්‍රිය යි) යන දෙකට සිතක් පහළ කළ නොහැකි බව පිළිගැනේ. ඉතිරි වන්නේ උණුසුම පමණි. එසේ නම් එම උණුසුම සාමාන්‍ය උණුසුමක් නොවිය යුතු ය. මෙය අටුවාව විස්තර කර ඇත්තේ ''කම්මජ තෙජොධාතු'' (උස්මාති කම්මජතෙජොධාතු) වශයෙනි. එහි අර්ථය වන්නේ ''කර්ම බලවේගයෙන් උපන් උණුසුම'' යන්න යි. "ආයු උස්මා ච විඤ්ඤාණන්ති, රූපජීවිතින්ද්‍රියං කම්ම තෙජොධාතු චිත්තන්ති." (පපඤ්චසූදනි II, පි. 370). සත්‍වයෙකු මුලින් ම මව්කුස පිළිසිඳ ගැනීමේදී මුලින් ම ඇතිවන්නේ මෙම උණුසුම් හෙවත් කර්මජ තේජෝ ධාතුව යි. හේන්පිටගෙදර ඤාණසීහ හිමියන්ගේ අදහස අනුව මෙම උණුසුම යනු භවඞ්ග චිත්තය විය හැකි ය. (ඤාණසීහ හිමි, හේන්පිටගෙදර, අභිධර්ම පරීක්‍ෂණය, සමයවර්ධන මුද්‍රණ ශිල්පියෝ, හික්කඩුවේ සුමංගල නාහිමි මාවත, මරදාන, කොළඹ 10, පි. 03). එය පුද්ගලයාගේ අවිච්ඡින්න බව ආරක්‍ෂා කරන අතර, ඔහුගේ භවගාමී ජීවිතයේ වාර්තාව ලෙස සැලකිය හැකි ය. මන්ද එය පුනර්භවය ඇති කිරීමේ දී මූල සාධකය වන බැවිනි.

මජ්ඣිම නිකායේ මහාතණ්හාසඞ්ඛය සූත්‍ර දේශනාව පිළිබඳ අවධානය යොමු කිරීමේදී සාති නම් භික්‍ෂුවක් විසින් සදාකාලික වූ, නොවෙනස් වූ, අවිනාශී වූ, විඤ්ඤාණයක් ඇතැයි ද, එය භවයෙන් භවයට රැගෙන යන බව ද පිළිගත් බව දැක්වේ. එහි දී බුදුරදුන් සාති භික්‍ෂුවට ගර්හා කොට පටිච්චසමුප්පන්න වූ විඤ්ඤාණය වටහා ගන්නා ලෙස දේශනා කොට තිබේ. "අනෙකපරියායෙනාවුසො සාති, පටිච්චසමුප්පන්නං විඤ්ඤාණං වුත්තං භගවතා, අඤ්ඤත්‍ර පච්චයා නත්‍ථිවිඤ්ඤණස්ස සම්භවොති" (ම. නි. I, මහාතණ්හාසංඛ්‍ය සූත්‍රය, බු. ජ. මු., පි. 624). මෙයින් පැහැදිලි වන්නේ පසුකාලීනව උද්ගත වූ ගැටලුවලට පිළිතුරු සෙවීමේ දී ශාස්වත හා උච්ඡේද දෘෂ්ටීන්ට නොවැටී භවඞ්ග චිත්ත සංකල්පය සංවර්ධනය කිරීමට මෙම මඟ පෙන්වීම උපකාරී වන්නට ඇති බවයි.

මහානිදාන සූත්‍රයේ සඳහන් වන පරිදි ''සංඛාර පච්චයා විඤ්ඤාණං'' යන්න විග්‍රහ කිරීමේදී පැහැදිලි වන්නේ මෙම විඤ්ඤාණය යනු ම.නි. මහාතණ්හාසඞ්ඛය සූත්‍රයේ දැක්වෙන මව්කුස දරුවකු පිළිසිඳ ගැනීමට අදාළ ප්‍රධාන කාරණයක් වන ''ගන්‍ධබ්බො ච පච්චුප්පට්ඨිතො හොති'' යන ගන්‍ධබ්බයකුගේ පැමිණීම හෙවත් "ප්‍රතිසන්‍ධි විඤ්ඤාණය" බව උගතුන් දක්වයි. (හෙට්ටිආරච්චි, ධර්මසේන, බුදුදහමේ මූලික ඉගැන්වීම්, ශාස්ත්‍රපති ගුණසේන මහතන්ත්‍රීගේ, සරස්වතී ප්‍රකාශන, නො. 2/60, රවුම් පාර, දිවුලපිටිය, පිටු, 121- 122). ප්‍රතිසන්‍ධි විඤ්ඤාණය යනු භවඞ්ග සිතම ය. මේ නිසා චුති පටිසන්ධි අතර කාලය තුළ එක් සත්‍වයෙකුගේ අතරතුර ජීවිතයේ ස්වරූපය කෙසේදැයි වච්ඡගොත්ත නගන ලද ප්‍රශ්නයට බුදුරජාණන් වහන්සේ පිළිතුරු දුන් අවස්ථාවක් සං.නි. වච්ඡගොත්ත සූත්‍රයේ දී දක්නට ලැබේ.

"වච්ඡය යම් කලෙක මේ කයත් අත්හරී ද? සත්‍වයා වෙනත් කයකටත් නොගියේ වෙයි ද? මම ඔහු තණ්හා උපාදානය ඇත්තෙක් කොට කියමි. වච්ඡය, තණ්හාවෙන් යුක්ත වූවහුට ඒ අවස්ථාවෙහි උපාදානය වෙයි." යස්මිං ච වච්ඡ, සමයෙ ඉමං ච කායං නික්ඛිපති, සත්තො ච අඤ්ඤතරං කායං අනුප්පන්නො හොති, තම්හං තණ්හූපාදානං වදාමි, තණ්හා සමඞ්ගිස්ස වච්ඡ, තස්මිං සමයෙ උපාදානං හොති (සං. නි. වච්ඡගොත්ත සූත්‍රය, බු. ජ. මු., පි. 288).

මේ අනුව චුති සහ පටිසන්ධි අතර පුද්ගලයෙකු සිටී නම් ඔහුගේ ස්වරූපය ලෙස දක්වා ඇත්තේ තණ්හාව උපාදානය

නිසා ඔහුගේ පවැත්ම සිදුවන බව යි. (තණ්හාපච්චයා උපාදානං උපාදාන පච්චයා භවො) මෙවැනි අවස්ථාවන් තුළින් භවඞ්ග චිත්ත සංකල්පයට පදනම සැපයූ බව පෙන්වා දිය හැකි ය.

මුල් බුදුසමයාගත තවත් වැදගත් විග්‍රහක් වශයෙන් පෙන්වා දිය හැකි අවස්ථාවක් උගතුන් අතර විවාදයට තුඩු දී ඇති බව පෙනේ. අංගුත්තර නිකායේ එන,

''චත්තාරිමානි, භික්ඛවෙ, අග්ගානි, කතමානි චත්තාරි? රූපග්ගං, වෙදනාග්ගං, සඤ්ඤාග්ගං, භවග්ගං ඉමානි ඛො, භික්ඛවෙ, චත්තාරි අග්ගානීති'' (අං. නි. II, දුතියග්ග සූත්‍රය, බු. ජ. මු., පි. 148).

යන ප්‍රකාශයෙන් භවඞ්ගය යන්න මුල්වරට මූලික සූත්‍ර දේශනාවක සඳහන් වන බව ඇතැම් උගතුන් සඳහන් කරයි. එහෙත් ඇතැමෙක් එය වැරදි වැටහීමක් ලෙස සඳහන් කරන අතර, ඇතැම් උගතුන් භවඞ්ග යන්න ප්‍රථමයෙන් ම යෙදී ඇත්තේ පට්ඨානයෙහි බව දක්වා තිබේ. (Hamilton, Sue, The identity and experience constitution of the human Being According to Early Buddhism, Luzac Oriental 46, Great Russell Street, London.Wci 1996.83 pg) මුල් බුදුසමයාගත තවත් වැදගත් විග්‍රහයක් ලෙස සංයුත්ත නිකායේ බීජ සූත්‍රය (සං. නි. V, බීජ සූත්‍රය. බු. ජ. මු., පි. 140). උගතුන් පෙන්වා දී ඇත. එහි සඳහන් පරිදි අඛණ්ඩ වූ, නොනැසී පවතින්නා වූ විඤ්ඤාණ බීජ පහක් පිළිබඳ දැක්වේ.

''පඤ්චිමානි, භික්ඛවේ, බීජජාතානි, කතමානි පඤ්ච? මූලබීජං, ඛන්ධබීජං, අග්ගබීජං, ඵලුබීජං, බීජබීජඤ්ඤේව පඤ්චමං ඉමානි චස්සු භික්ඛවෙ පඤ්ච බීජජාතානි අඛණ්ඩානි අපූතිකානි අවාතාතපහතානි සාරාදාන...''

මූල බීජ, ඛන්ධ බීජ, අග්ග බීජ, ඵලු බීජ සහ බීජබීජ යනුවෙන් දැක්වෙන බීජ. එය වැඩිවීමට අවැසි පසුබිමක් නොවූ විට වැඩීමට පත් නොවේ. එසේ ම පඨවි ධාතුව අවබෝධ කරගතයුතු වන්නේ සතරාකාර වූ විඤ්ඤාණස්ථාන වශයෙනි. එසේම ආපෝ ධාතුව තණ්හාව සහිත විඤ්ඤාණ ධාතුව අවබෝධ කරගත යුතු ය. යම් රූපාරම්මණයක් විඤ්ඤාණය හා ගැටීමෙන් පසු එයට චෛතමනය වූ නන්දිරාගය (නන්දූපසේවනං) ලැබෙන විට එය විපුලත්වයට පැමිණෙන බවත් එය විඤ්ඤාණයේ ආහාරය බවත් දක්වයි. රූපය නැමැති විඤ්ඤාණය බීජය පැවත්වීමට බලපාන භූමිය වන්නේ රූප, වේදනා, සඤ්ඤා, සඞ්ඛාර යන සතර විඤ්ඤාණ භූමීන් ය. එය වර්ධනය වන්නට චෛතමනය නැමති තණ්හාව තිබිය යුතු ය. එයින් ඇතිවන බීජයන් සංවර්ධනය වීම නිසා ප්‍රතිසන්ධි දීමට පැමිණේ. එහෙත් යමෙක් එම රූපාරම්මණාදිය ඇති වූ වහා ම එය අවබෝධ කරගන්නේ නම් එය වෘද්ධිය පත් නොවේ. මෙම සූතයේ එන විඤ්ඤාණ බීජයන්ගේ වැඩියාම පිළිබඳ සඳහන බොහෝ දුරට භවඞ්ග චිත්ත සංකල්පය කෙරෙහි මූලබීජ සැපයූ බව පෙන්වාදිය හැකි ය.

සමෝධානය

මෙසේ අංගුත්තර නිකායේ භවඞ්ග සංකල්පයේ ඡායාමාත්‍ර බොහෝ විට හඳුනාගත හැකි ය. නාමරූපයට පටිසන්ධි විඤ්ඤාණයේ බැසගැනීම (ඔකන්ති) පිළිබඳ සටහන වැදගත් අවස්ථාවකි. එම බැසගැනීම පටිසන්ධි විඤ්ඤාණය ලෙස නම් කර තිබීම ද සැලකිල්ලෙන් විමසිය යුතු අවස්ථාවකි. එසේම එහි ''කම්මභව'' යන්න ද ව්‍යවහාර වී තිබේ. පුරිමකම්මභවස්මිං මොහො අවිජ්ජා, ආයූහනා සඞ්ඛාරා, නිකන්ති තණ්හා, උපගමනං උපාදානං, චේතනා භවො, ඉමෙ පඤ්ච ධම්මා පුරිමකම්මභවස්මිං ඉධ පටිසන්ධියා පච්චයා. ඉධ පටිසන්ධි විඤ්ඤාණං, ඔක්කන්ති නාමරූපං, පසාදො ආයතනං, ඵුට්ඨො

ඵස්සො, වේදයිතං වේදනා, ඉමෙ පඤ්ච ධම්මා ඉධුප්පත්තිභවස්මිං පුරෙකතස්ස කම්මසස පච්චයා. ඉධ පරිපක්කත්තා ආයතනානං මොහො අවිජ්ජා, ආයූහනා සඞ්ඛාරා. නිකන්ති තණ්හා උපගමනං උපාදානං. චෙතනා භවො. ඉමෙ පඤ්ච ධම්මා ඉධ කම්මභවස්මිං ආයතිං පටිසන්ධියා පච්චයා. ආයතිං පටිසන්ධිවිඤ්ඤාණං, ඔක්කන්ති නාමරූපං, පසාදො ආයතනං ඵුට්ඨො ඵස්සො, වෙදයිතං වෙදනා, ඉමෙ පඤ්ච ධම්මා ආයතිං උප්පත්තිභවස්මිං ඉධ කතස්ස කම්මස්ස පච්චයා. ඉති මෙ චතුසඞ්ඛෙපෙ තයො අද්ධෙ තිස්සන්ධිං වීසතියා ආකාරෙහි පටිච්චසමුප්පාදං ජානාති පස්සති අඤ්ඤාති පටිවිජ්ඣති. තං ඤාතට්ඨෙන ඤාණං. පජානනට්ඨෙන පඤ්ඤා. (අං. නි. I, පි. 94).

මේ නිසා භවඞ්ග චිත්ත සංකල්පය සංවර්ධනය වීමේ දී මෙම ඉගැන්වීම බෙහෙවින් ම බලපාන්නට ඇති බව උගතුන්ගේ අදහස යි.

මූලාශ්‍රය

ප්‍රාථමික මූලාශ්‍රය

අට්ඨකථා, (සිංහල පරි:), බෞද්ධ සංස්කෘතික මධ්‍යස්ථානය, නැදිමාල, දෙහිවල.

අභිධර්ම පිටකය, බුද්ධ ජයන්ති ත්‍රිපිටක ග්‍රන්ථමාලා, බුඃවඃ, 2550.

අං.නි., බුද්ධ ජයන්ති ත්‍රිපිටක ග්‍රන්ථමාලා - බු.ව. 2550.

බු.නි., බු.ජ.ත්‍රි.ග්‍ර., - බු.ව. 2550.

දී.නි., බු.ජ.ත්‍රි.ග්‍ර., - බු.ව. 2550.

ම.නි., බු.ජ.ත්‍රි.ග්‍ර., - බු.ව. 2550.

විසුද්ධිමාර්ගය, ඉඳුරුවේ උත්තරානන්ද හිමි, (සිං සංස්.).

විසුද්ධිමාර්ගය, සංස්. ධම්මානන්ද, ඇම්, මහාබෝධි මුද්‍රණාලය, කොළඹ, 1928.

සුමංගල නාහිමි, හීනටිකුඹුරේ, සිංහල මිළිඳ ප්‍රශ්නය,

සං.නි., බු.ජ.ත්‍රි.ග්‍ර., - බු.ව. 2550.

ද්විතීයික මූලාශ්‍රය

අභයවංශ, කපිල, (1999). *බෞද්ධ අධ්‍යයනය*, කොළඹඃ ඇස්. ගොඩගේ.

අරියවිමල හිමි, කොස්වත්තේ, (1996). *උසස් පෙළ. බුද්ධ ධර්මය*, කොළඹඃ සමයවර්ධන.

උපාධ්‍යාය, බලදේව, (1996). *බෞද්ධ දර්ශනය* (පරි), පඤ්ඤාකිත්ති හිමි, හිරිපිටියේ, කොළඹඃ ඇස් ගොඩගේ.

කරුණාරත්න, ඩබ්. එස්, (1992). *බෞද්ධ දර්ශනය හා චරණය*, කොළඹඃ සමයවර්ධන.

කලන්සූරිය, ඒ. වී. පී. (1999). *දාර්ශනික චින්තනධාරා. බුදු දහම*, දිවුලපිටියඃ සරස්වතී මුද්‍රණ.

ගල්මංගොඩ, සුමනපාල, (2007). *ආදි බෞද්ධ දර්ශනය*. මූලධර්ම විග්‍රහයක්, දිවුලපිටියඃ සරස්වතී ප්‍රකාශන.

චන්ද්‍රවිමල හිමි, රේරුකානේ, (2007). *නිර්වාණ විනිශ්චය*, ශ්‍රී චන්ද්‍රවිමල ධර්ම පුස්තක සංරක්‍ෂක බලමණ්ඩලය.

ඥානාරාම හිමි, පාතේගම, (2007). *මුල් බුදු සමය හා විවරණ ගැටලු*, කොළඹඃ තිසරණ ආගමික හා අධ්‍යාපන මධ්‍යස්ථානය.

තිලකරත්න, අසංග, (1995). *අභිධර්ම අධ්‍යයනය*, කොළඹඃ කරුණාරත්න සහ පුත්‍රයෝ.

ධර්ම කීර්ති ශ්‍රී නිවන්දම. (2000). *අභිධර්ම විභාගය*. දෙහිවලඃ බෞද්ධ සංස්කෘතික මධ්‍යස්ථානය.

නන්ද හිමි, ඇකිරියගල, (2010). *බෞද්ධ දර්ශනය අධ්‍යයන*, සංස්. පඤ්ඤාරතන හිමි, මහමිතව සහ ඉලංගකෝන්, සමන්ත, නුගේගොඩඃ තරංජි ප්‍රින්ටස්.

මේධානන්ද හිමි, දේවාලේගම, (2006). *මුල් බුදුසමය*, දිවුලපිටියඃ සරස්වතී ප්‍රකාශන.

මේධානන්ද හිමි, දේවාලේගම, (2011). *බෞද්ධ අධ්‍යන මීමංසා* සංස්. පාලිත හිමි, හප්පිටියේ සහ ඇල්ලප්පෙරුම ආරච්චි, ගෝනවලඃ ප්‍රියන්ත ඩී, ජනක ප්‍රින්ටර්ස්.